

LIETUVOS BENAMIAI: ELGSENA IR NUOSTATOS

Doc. dr. Vida Kanopienė

Lietuvos teisės universitetas, Socialinio darbo fakultetas, Socialinės politikos katedra
Valakupių g. 5, 10101 Vilnius
Telefonas 274 06 05
Elektroninis paštas spk@ltu.lt

Dr. Sarmitė Mikulionienė

Lietuvos teisės universitetas, Socialinio darbo fakultetas, Socialinės politikos katedra
Valakupių g. 5, 10101 Vilnius
Telefonas 274 06 05
Elektroninis paštas spk@ltu.lt

Pateikta 2004 m. balandžio 5 d.

Parengta spausdinti 2004 m. balandžio 21 d.

Santrauka

Benamystė yra ne tik tam tikra gyvenimo situacija, bet ir procesas: per savo benamystės „karjerą“ individai daug kartų keičia gyvenamuosius būstus, atitinkamai kinta jų pajamų šaltiniai, socialiniai ryšiai, gyvenamųjų vietų padėtis.

Siekiant išsamiau apžvelgti benamystę kaip reiškinį, būtina nustatyti, kokie įvykiai atveda prie neigiamų pokyčių gyvenamąjį būstą praradusių asmenų gyvenime, kas galėtų lemti jų padėties pagerėjimą, koks yra jų gyvenimo būdas, požiūris į susiklosčiusias aplinkybes ir asmenines perspektyvas.

Remiantis originalaus atrankinio sociologinio „Benamių gyvenimo sąlygų“ tyrimo, atlikto 2003 metais, duomenimis, straipsnyje nagrinėjami įvairūs benamių elgsenos ir nuostatų aspektai: žalingi įpročiai ir sveikatos būklė, socialiniai ryšiai ir vaikystės patirties įtaka dabartinei situacijai, ateities lūkesčiai.

Pagrindinės sąvokos: benamystė, subjektyvus sveikatos vertinimas, žalingi įpročiai, socialiniai ryšiai, ateities lūkesčiai.

Įvadas

Moksliniai benamystės tyrimai Vakarų šalyse šiandien apima daugybę aspektų: teorinį šios sampratos apibrėžimą, benamių socialinės–demografinės sudėties analizę, benamystės priežasčių aiškinimą, gyvenamąjį būstą praradusių žmonių gyvenimiškosios patirties aprašymus, jų poreikių vertinimą ir t. t. Vieni autoriai daugiausia dėmesio skiria įvairių benamystės atvejų (gyvenimo nakvynės namuose, avariniuose/negyvenamuose pastatuose, pašiūrėse, stotyse ir pan.) etnografiniams tyrimams, kiti savo tyrimo objektu pasirenka įvairias demografines benamių grupes (jaunimą, moteris, pagyvenusius žmones, etnines mažumas ir pan.). Socialinėje literatūroje vis dažniau pripažįstama, kad benamystė yra ne tik tam tikra gyvenimo situacija, bet ir procesas: per savo benamystės „karjerą“ individai daug kartų keičia gyvenamuosius būstus, atitinkamai kinta jų pajamų šaltiniai, socialiniai ryšiai, gyvenamųjų vietų padėtis.

Siekiant išsamiau apžvelgti benamystę kaip reiškinį – nustatyti, kokios aplinkybės lemia neigiamus arba, priešingai, teigiamus pokyčius, būstą praradusių asmenų gyvenimo aspektu,

koks yra jų pačių požiūris į susiklosčiusią situaciją, atliekami longitudinaliniai tyrimai, suteikiantys galimybę ne tik geriau pažinti atskirų žmonių grupių (arba kohortų) gyvenimo „trajektorijas“, bet ir įvertinti benamiams teikiamos socialinės pagalbos veiksmingumą. Analizuojant atskirus gyvenamąjį būstą praradusių asmenų gyvenimo aspektus, populiarūs išlieka tradiciniai sociologinės informacijos rinkimo metodai, pirmiausia anketinės apklausos.

Lietuvoje reprezentatyvus sociologinis benamių tyrimas pirmą kartą atliktas 2003 metais¹. Jo metu surinkta gausi empirinė medžiaga leidžia atidžiau pažvelgti ir į atskirus benamių gyvenimo sąlygų aspektus, kurie yra labai svarbūs ieškant veiksmingų prevencijos ir intervencijos būdų. Šiame straipsnyje analizuojami įvairūs benamių gyvenimo būdo aspektai: sveikatos būklė ir žalingi įpročiai, vaikystės patirtis ir socialiniai ryšiai, požiūris į ateities perspektyvas. Ši medžiaga pateikia naujos informacijos apie socialinį–demografinį Lietuvos benamių ir leidžia geriau įsivaizduoti, kas yra tie žmonės – kasdien sutinkami, matomi ir kartu – atskirti nuo visuomenės, nežinomi ir nepažįstami.

Tyrimo objektas – benamiai, t. y. asmenys, neįstengiantys įsigyti arba išlaikyti nuosavo saugaus, minimalius poreikius atitinkančio gyvenamojo būsto. Tai platesnis nei oficialus Lietuvoje vartojamas apibrėžimas (plačiau žr. Kanopienė, Mikulionienė, 2004).

Tyrimo dalykas – benamių elgsena ir nuostatos. Pirmajame ir antrajame straipsnio skyriuose aptariami kai kurie benamių gyvenimo būdo aspektai (sveikatos būklė ir žalingi įpročiai), trečiasis skirtas jų socialinių ryšių analizei, ketvirtoje dalyje atskleidžiami gyvenimo perspektyvų vertinimo ypatumai.

1. Subjektyvus sveikatos būklės vertinimas

Sveikatos būklė yra vienas iš labiausiai ištirtų benamių gyvenimo aspektų. Vakarų šalyse sukaupta gausi empirinė medžiaga apie šių žmonių fizinę būklę ir psichinę sveikatą rodo, kad gyvenamąjį būstą praradę žmonės, negalėdami patenkinti net minimalių gyvenimo poreikių ir turėdami itin ribotas galimybes pasinaudoti sveikatos priežiūros įstaigų paslaugomis, yra daug blogesnės sveikatos būklės. Apie tai liudija visų pirma mirtingumo statistika, pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje 1995 metais atlikto tyrimo metu buvo nustatyta, kad vidutinė tikėtina benamių gyvenimo trukmė buvo 42 metai, tuo tarpu šalies gyventojų rodiklis tuo metu buvo 74 metai. Įvairių tyrimų duomenimis, benamiai daug dažniau serga ne tik tokiomis „socialinėmis“ ligomis kaip tuberkuliozė (ilgalaikių benamių sergamumo TBC rodikliai yra net 200 kartų aukštesni už vidutinius statistinius), bet ir patiria įvairių kitų organizmo gyvybinių funkcijų sutrikimo problemų (kvėpavimo, virškinimo, miego ir t. t.) (Fitzpatrick et al, 2000). Nustatyta, kad tarp benamių itin daug asmenų, turinčių psichikos negalią (pvz., JAV ji siekia net 22 proc. (Homeless.org, 2004)). Didžiojoje Britanijoje atliktų tyrimų duomenimis, benamiai, nakvojantys gyvenimui nepritaikytose vietose, 11 kartų dažniau serga psichikos ligomis. Daugelio benamių nestabilios psichinės būklės rodiklis – itin aukšti jų savižudybių rodikliai (kai kurių tyrimų duomenimis, jie net 35 kartus viršija vidutinius statistikos duomenis). Manoma, kad psichinės ligos, kitaip nei fizinės organizmo būklės sutrikimai, yra veikiau benamystės priežastis, o ne padarinys.

2003 m. atlikto Lietuvos benamių tyrimo metu gautos informacijos apie subjektyvų benamių sveikatos būklės vertinimą (šių vertinimų amplitudė – nuo „labai gera“ iki „labai bloga“) palyginimas su analogiškais Lietuvos gyventojų apklausų duomenimis rodo, kad benamės moterys savo sveikatos būklę vertina kur kas blogiau nei šalies gyventojos, tuo tarpu vyrų rodikliai praktiškai nesiskiria:

- 1996 m. Gyvenimo sąlygų tyrimo duomenimis, Lietuvos moterys savo sveikatos būklę įvertino vidutiniškai 3,31 balo (5 balų skale), vyrai – 2,97 balo (Žmogaus, 2001, p. 76);

¹ „Benamių gyvenimo sąlygų tyrimas“ yra pagal 2000 Phare Access programą vykdomo projekto „Socialinė integracija ir žmogaus socialinė raida permainų laikotarpiu Lietuvoje“ sudėtinė dalis. Projekto vykdytojas – viešoji įstaiga „Socialinės politikos grupė“, partneriai – Lietuvos teisės universitetas ir Ekonomikos raidos centras (Bulgarija). Šis tyrimas aprašytas straipsnyje „Lietuvos benamiai: gyvenimo sąlygos“ (Kanopienė, Mikulionienė, 2004).

- Benamiai vyrai savo sveikatos būklę įvertino 3,0, moterys – 2,7 balo.

Lietuvos gydytojų sąjungos Sveikatos sisteminių tyrimų grupės atlikto tyrimo duomenimis (Jurgelėnas, 1994), subjektyvus sveikatos vertinimas tik iš dalies susijęs su asmens sveikatos būkle ir varijuoja sąlygiškai nedidelėje amplitudėje – nuo 2,4 (5 balų skale) neįgaliesiems iki 3,4 visiškai sveikiems sveikuolių mokyklos dalyviams. Matome, kad subjektyviai vertinant sveikatą, būdinga įcentrinė tendencija: praktiškai sveiki žmonės nesirenka aukščiausiųjų sveikatos vertinimo balų, o neįgalieji nesirenka žemiausiųjų. Panašiai savo sveikatos būklę vertina ir benamiai. Labai gerai savo sveikatos būklę įvertino tik vienas iš dvidešimties benamių (5 proc.), gerai – kas ketvirtas (23 proc.), vidutiniškai – daugiau nei trečdalis (38 proc.), blogai – kas ketvirtas (24 proc.), labai blogai – 7 proc. (3 proc. respondentų į šį klausimą neatsakė). Įvertinus jų atsakymus balais (labai gera – 5, gera – 4, vidutiniška – 3, bloga – 2, labai bloga – 1), paskaičiuota, kad bendras subjektyvaus sveikatos būklės vertinimo vidurkis yra 2,9 balo, t. y. benamių sveikatos būklės vertinimas labai artimas nuomonei „vidutiniška“.

Aukščiausi sveikatos būklės apibūdinimo balai yra pačių jauniausiųjų grupėje – asmenys, jaunesni nei 30 metų, ją įvertino vidutiniškai 3,5 balo (iš jų vyrai – 3,6 ir moterys – 3,2 balo). Didėjant amžiui, šie rodikliai blogėja: 30–49 metų grupėje vidutinis subjektyvaus sveikatos būklės vertinimo balas yra 3,0 (tarp jų vyrų – 3,1 ir moterų – 2,7), 50 metų ir vyresnių amžiaus grupėje minėtas rodiklis yra 2,6 (tarp jų vyrų – 2,6 ir moterų – 2,4). Taigi jauno ir vyresnio amžiaus benamių sveikatos būklė pagal subjektyvų respondento vertinimą koreliuos su benamystės stažu, tačiau hipotezė, kad blogos gyvenimo sąlygos neturint nuosavo gyvenamojo būsto ir nuolatinių pajamų šaltinių sveikatos būklę veikia labiau nei biologinis organizmo senėjimas, nepasitvirtino.

- Respondentai, kurių benamystės trukmė trumpesnė nei vieneri metai, savo sveikatos būklę vertino vidutiniškai 3,1 balo, neturintys gyvenamojo būsto nuo vienerių iki penkerių metų – 3,0 balais, asmenys, kurie yra benamiai nuo 10 iki 20 metų – 2,9 balo ir neturintieji gyvenamojo būsto dvidešimt metų ir daugiau – 2,9 balo (t. y. skirtumas tarp kraštutinių grupių rodiklių yra tik 0,2 balo).
- Benamės moterys, priklausančios kraštutinėms pagal benamystės trukmę grupėms, savo sveikatos būklę vertina vienodai – vidutiniškai 2,7 balo, atitinkamų vyrų rodiklių skirtumas yra 0,2 balo (tie, kurių benamystės trukmė trumpesnė nei vieneri metai, savo sveikatos būklę vertino vidutiniškai 3,2 balais, neturintys būsto dvidešimt metų ir daugiau – 3,0 balais).

Kas penktas benamis (18 proc.) turi invalidumo grupę, moterys ir vyrai – panašiai (atitinkamai 19 ir 17 proc.). Daugiau nei pusei (58 proc.) respondentų per pastaruosius šešis mėnesius iki apklausos reikėjo medikų pagalbos, iš jų du trečdaliai (67 proc.) kreipėsi pagalbos į gydytojus, 28 proc. gydėsi patys, likusieji (5 proc.) kreipėsi į pažįstamus.

Apibendrinant galima teigti, kad benamių subjektyvaus sveikatos būklės vertinimo vidurkiai yra kiek žemesni nei statistinio šalies gyventojų. Asmenų, kurie be namų gyvena itin ilgą laiką, subjektyvus sveikatos būklės vertinimas reikšmingai nesiskiria nuo namų nesenai praradusiųjų vertinimo. Daliai benamių sveikatos priežiūros paslaugos yra neprieinamos: trečdalis benamių, kuriems reikėjo medikų pagalbos, gydėsi patys arba prašė pagalbos pažįstamų.

2. Žalingi įpročiai

Vienas svarbiausių sveikatos rizikos veiksnių yra žalingi įpročiai. Apklausos duomenys rodo, kad šių įpročių turi keturi iš penkių benamių (85 proc.), vyrai dažniau (daugiau nei 90 proc.), moterys – sąlygiškai rečiau (68 proc.):

- nuolat rūko 85 proc. vyrų ir 63 proc. moterų;
- dažnai padaugina alkoholio 42 proc. vyrų ir 24 proc. moterų;
- geria odekoloną, techninį spiritą ir panašius skysčius 21 proc. vyrų ir 10 proc. moterų;
- vartoja narkotikus 4 proc. vyrų ir 2 proc. moterų.

[vairūs žalingi įpročiai nevienodai paplitę atskirose moterų ir vyrų amžiaus grupėse:

- Daugiausia rūkančiųjų yra tarp vidutinio amžiaus (30–49 metų) vyrų – 86 proc., tarp moterų – jauniausio amžiaus grupėje (iki 30 metų) – 77 procentai. Mažiausia rūkančiųjų tarp vyresnio amžiaus moterų (50 metų ir vyresnių) – 57 procentai.
- Alkoholį dažniausiai vartoja vidutinio amžiaus vyrai (45 proc.) ir vyresnio amžiaus moterys (28 proc.), mažiausia vartojančiųjų alkoholį yra tarp jaunesnio amžiaus vyrų (iki 30 metų) – 35 proc. ir tarp vidutinio amžiaus moterų – 19 procentų.
- Dažniausiai alkoholio surogatais (odekolonu, techniniu spiritu ir kt. skysčiais) piktnaudžiauja vidutinio amžiaus vyrai (26 proc.) ir to paties amžiaus moterys (14 proc.). Alkoholio surogatų visai nevartoja jaunesnio amžiaus moterys, o šio amžiaus vyrų alkoholio surogatus vartojančių dalis perpus mažesnė nei tarp vyresnio amžiaus vyrų (8 proc.).
- Narkotikai, priešingai, labiausiai paplitę tarp jaunesnio amžiaus vyrų (vartoja vienas iš trylikos) ir vidutinio amžiaus moterų (vartoja kas dvidešimta 30–49 metų amžiaus benamė moteris).

Daugiausia visai neturinčių jokių žalingų įpročių yra tarp vidutinio ir vyresnio amžiaus moterų (33 proc.). Kalbant apie vyrus, tokių asmenų dažniau pasitaiko tarp jaunesnio amžiaus benamių, lyginant su kitomis amžiaus grupėmis (14 proc.).

Benamystės trukmė susijusi tik su kai kurių žalingų įpročių paplitimu. Alkoholio surogatų vartojančių asmenų dalis didėja ilgėjant benamystės trukmei: tarp asmenų, kurių benamystės trukmė mažesnė nei vieneri metai, alkoholio surogatus vartojančiųjų yra 4 proc., tarp benamių, neturinčių gyvenamojo būsto nuo vienerių iki ketverių metų – 16 proc., tarp benamių, neturinčių gyvenamojo būsto penkerius ir daugiau metų – 22 procentų.

Vienas iš penkių benamių su aukštuoju arba nebaigtu aukštuoju išsilavinimu neturi jokių žalingų įpročių. Šis rodiklis yra kiek aukštesnis, lyginant su kitomis išsilavinimo grupėmis: tarp asmenų su viduriniu arba spec. viduriniu išsilavinimu tokių yra 12 proc., su žemesniu nei viduriniu išsilavinimu – 16 procentų. Kita vertus, atskirų žalingų įpročių paplitimas nėra kaip nors dėsningai susijęs su išsilavinimo lygiu: asmenų, vartojančių alkoholį, pasiskirstymas pagal išsilavinimo grupes (pradedant aukščiausiu ir baigiant žemiausiu) yra skirtingas: atitinkamai 34, 41 ir 34 proc., vartojančių alkoholio surogatus – 20, 19 ir 16 proc., rūkančių – 74, 82 ir 78 proc., vartojančių narkotikus – 2, 4 ir 4 procentai.

Turinčių žalingų įpročių vyrų subjektyvaus sveikatos būklės vertinimo rodikliai iš esmės nesiskiria nuo tų, kurie neturi priklausomybės: vidutinis sveikatos būklės vertinimo balas sutampa ir yra 3 – tiek tarp neturinčiųjų žalingų įpročių, tiek tarp rūkančiųjų, tiek tarp vartojančiųjų alkoholį. Vidutinis sveikatos būklės vertinimo balas vartojančiųjų alkoholio surogatus yra kiek žemesnis – 2,7 balo, tuo tarpu vartojančiųjų narkotikus – aukštesnis – 3,2 balo. Žalingų įpročių neturinčios moterys savo sveikatos būklę įvertino vidutiniškai 2,7 balo, vartojančiosios alkoholį – 2,6 balo, rūkančiosios – 2,7 balo, vartojančiosios alkoholio surogatus – 2,8 balo ir vartojančiosios narkotikus – 2,3 balo¹.

Kitaip nei subjektyviai vertinant sveikatos būklę, žmonių, praradusių namus, elgsena sveikatos tausojimo požiūriu gerokai skiriasi nuo statistinio šalies gyventojų. 4/5 vyrų ir 2/3 moterų benamių yra priklausomi nuo nikotino – nuolat rūko. Beveik pusė vyrų ir ketvirtis moterų benamių pripažįsta, kad yra priklausomi nuo alkoholio, o kas penktas vyras ir kas dešimta moteris vartoja ir alkoholio pakaitalus. 4 proc. benamių vyrų ir 2 proc. moterų pranešė, kad vartoja narkotikus.

Atlikto „Benamių gyvenimo sąlygų“ tyrimo rezultatai leidžia konstatuoti, kad paplitusi nakvynės namų praktika – nakvynei priimti tik blaivius benamius, asmenis, kurie turi įvairių problemų, susijusių su priklausomybės ligomis (tyrimo duomenimis, tokių benamių – su specifiniais poreikiais – yra mažiausiai kas antras), atskiria nuo galimybės naudotis nakvynės paslaugomis. Trūksta specializuotų nakvynės namų tiems, kuriems dar reikalinga ir specialistų pagalba.

¹ Dėl nedidelio atsakymų skaičiaus kai kuriose grupėse (pvz., narkotikus vartoja tik 3 benamės, odekoloną, techninį spiritą ir panašius skysčius gera 14 benamių) ne visi šie rodikliai moterų grupėje yra statistiškai patikimi ir palyginami.

Taigi benamystė yra ne tik stogo virš galvos neturėjimo problema. Tokiais atvejais, kai benamis turi ne vieną specifinį poreikį (tokių atvejų gana daug) ir priimamas į benamių nakvynes namus iki pirmojo nusižengimo (girtavimo), o vėliau išvaromas atgal į gatvę, suteiktos pagalbos veiksmingumas yra abejotinas. Tyrimas rodo, kad siekimas mažinti benamystę reikalauja priimti kompleksinius sprendimus. Būtina galvoti apie benamių prieglobsčio įstaigas, skirtas apsigyventi benamiams, turintiems piktnaudžiavimo svaigalais problemų. Jų buvimo trukmė šioje įstaigoje turėtų būti pakankamai ilga, kad asmuo galėtų spręsti ir savo priklausomybės problemas. Tik tokiu atveju padidėja jų galimybės grįžti į „normalią“ bendruomenę.

3. Socialiniai ryšiai

Socialiniai benamių ryšiai. Viena svarbiausių socialinės atskirties dimensijų – socialinių santykių atskirtis, t. y. nedalyvavimas įprastoje socialinėje veikloje, bendravimo ryšių su šeima, giminėmis, draugais kaimynais nutraukimas, priklausymo didesnei bendruomenei jausmo praradimas (Bradshaw J., 2000; Burchard T., 1999). Socialinė izoliacija – neatskiriamas benamių gyvenimo aspektas, iki šiol bene mažiausiai atskleistas. Kiek daugiau informacijos galima rasti apie kai kurių benamių grupių (moterų, pagyvenusių žmonių ir jaunimo) santykius su šeimos nariais, tuo tarpu benamių vyrų socialiniai ryšiai, jų draugystės „tinklai“ ir vadinamoji „gatvių kultūra“ mažai tyrinėti.

Lietuvos benamių tyrimas parodė, kad dauguma šių žmonių kartu su namais prarado ir ryšius su savo ankstesnės aplinkos žmonėmis. Tik šeštadalis visų respondentų atsakydami į klausimą, kas jiems padėjo per pastaruosius trejus metus, paminėjo gimines, vaikus, pažįstamus. Nė vienas iš apklaustųjų nebendruoja su savo sutuoktiniu (esamu arba buvusiu), su savo vaikai palaiko ryšius kiek daugiau nei pusė (55 proc.). Su (buvusiais) draugais bendruoja kas antras (53 proc.), su giminėmis – kas trečias (31 proc.), su buvusiais kaimynais ir bendradarbiais – kas penktas respondentas (atitinkamai 19 proc. ir 20 proc.). Dažniausiai ryšiai palaikomi su kitais benamiais – tai pažymėjo daugiau nei trys ketvirtadaliai (76 proc.) respondentų. Moterys dažniau palaiko ryšius su vaikais ir buvusiais kaimynais, vyrai – su (buvusiais) draugais ir bendradarbiais.

Didėjant amžiui, mažėja palaikančiųjų ryšius su draugais (jaunesnio amžiaus grupėje tokių yra 69 proc., vidutinio amžiaus – 54 proc., o vyresnio amžiaus grupėje – 45 proc.) ir giminėmis (šis rodiklis jaunesnio, vidutinio ir vyresnio amžiaus grupėse yra atitinkamai 37, 32 ir 26 proc.). Pagyvenę benamiai kiek dažniau (23 proc.), lyginant su jaunais (16 proc.), palaiko ryšius su buvusiais kaimynais.

Pažymėtina, kad asmenys, praeityje buvę labiau integruoti į visuomenę (turėjo apmokamą darbą), aktyviau bendruoja ne tik su buvusios, bet ir dabartinės socialinės aplinkos žmonėmis (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. **Socialiniai benamių ryšiai pagal tai, ar jie praeityje turėjo apmokamą darbą (palaikančiųjų ryšius dalis, proc.)**

Palaikomi ryšiai su šiais asmenimis	Turėjo apmokamą darbą		Neturėjo apmokamo darbo	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Su savo vaikais	32	45	5	23
Su giminėmis	30	37	27	27
Su buvusiais kaimynais	19	28	4	11
Su bendradarbiais	24	16	-	-
Su draugais	56	45	51	38
Su kitais benamiais	78	75	67	73

Socialiniai ryšiai tėvų/globėjų šeimoje. Trys ketvirtadaliai benamių (75 proc. vyrų ir 73 proc. moterų) paliko tėvų/globėjų namus prieš 10 metų iki apklausos arba dar seniau.

Trečdalis (31 proc.) vyrų ir beveik tiek pat (29 proc.) moterų tėvų/globėjų namus paliko neturėdami 18 metų. Apie pusė benamių išėjo iš tėvų namų būdami 18–24 metų (45 proc. vyrų ir 53 proc. moterų), o likusieji nuo tėvų namų atsiskyrė, būdami vyresni (atitinkamai 16 ir 15 proc.). Pagrindinės priežastys, paskatinusios pradėti savarankišką gyvenimą atskirai nuo tėvų/globėjų, buvo šios:

- šeimos sukūrimas (38 proc. moterų ir 24 proc. vyrų).
- mokymasis kitame mieste (11 proc. moterų ir 9 proc. vyrų).
- savarankiško darbo/profesinės karjeros pradžia (po 6 proc. moterų ir vyrų).
- tėvai/globėjai išvarė (8 proc. moterų ir 4 proc. vyrų).
- tarnyba kariuomenėje (7 proc. vyrų).

Kaip pavieniai atvejai buvo paminėti tokie motyvai kaip pabėgimas iš tėvų namų (16 vyrų ir 3 moterys), tėvų patekimas į įkalinimo įstaigą (11 vyrų), respondentų tėvų tapimas benamiais (3 moterys ir 3 vyrai), tėvų persikėlimas gyventi kitur (14 vyrų ir 3 moterys), respondentų grįžimas iš įkalinimo įstaigos (7 vyrai ir 3 moterys), gyvenimo vaikų globos namuose pabaiga (25 vyrai ir 8 moterys). Nemaža dalis respondentų (27 proc. vyrų ir 17 proc. moterų) standartizuotus atsakymų variantus savarankiškai papildė savuoju. Buvo išvardytos šios tėvų namų palikimo priežastys:

- tėvai piktnaudžiavo alkoholiu (4 respondentai, arba 2,7 proc.)¹;
- tėvams buvo atimtos tėvystės teisės (4 respondentai, arba 2,7 proc.);
- tėvai išvarė (2 respondentai, arba 1,3 proc.);
- tėvai paliko mažus (6 respondentai, arba 4,0 proc.);
- smurtas šeimoje (5 respondentai, arba 3,3 proc.);
- tėvų tarpusavio nesutarimas (18 respondentų, arba 12 proc.);
- tėvų skyrybos (4 respondentai, arba 2,7 proc.);
- tėvų/globėjų mirtis (62 respondentai, arba 41,3 proc.);
- respondentas paliko tėvus savo noru (31 respondentas, arba 20,6 proc.);
- respondentas pateko į įkalinimo įstaigą (10, arba 6,7 proc.);
- respondentas sukūrė savo šeimą, norėjo mokytis (4 respondentai, arba 2,7 proc.).

Apibendrinant visus atsakymus, galima teigti, kad vienas iš penkių benamių paliko tėvų namus dėl nepalankių arba nesaugių gyvenimo sąlygų juose².

Apie blogas benamių gyvenimo „startines“ pozicijas liudija ir tiesioginiai atsakymai į klausimą, ką jiems teko vaikystėje patirti (išgyventi)³:

- tėvų meilę ir dėmesį nuolat jautė tik kas antras respondentas (51 proc.);
- geri tėvų tarpusavio santykiai buvo nuolat jaučiami tik kiek dažniau nei kas trečioje šeimoje (38 proc.);
- trečdalis (32 proc.) respondentų (dažnai arba kartais) patirdavo tėvų smurtą savo atžvilgiu;
- beveik kas antroje šeimoje (46 proc.) buvo dažnai arba kartais girtaujama;
- ketvirtadalis respondentų dažnai jautė materialinius nepriteklius ir skurdą, o kitas ketvirtadalis – kartais;
- kas antro respondento (50 proc.) santykiai su tėvais dažnai arba kartais būdavo blogi.

Pažymėtina, kad benamių moterų vaikystės patirtis daugeliu atvejų yra netgi skaudesnė nei vyrų: tėvų meilę ir dėmesį nuolat jautė 42 proc. moterų ir 54 proc. vyrų; materialinius nepriteklius ir skurdą patyrė 55 proc. moterų ir 46 proc. vyrų. Dukrų ir sūnų, kentėjusių dėl tėvų smurto vaikų atžvilgiu ir blogų santykių su tėvais, yra maždaug tiek pat (pirmuoju atveju kas trečias, antruoju atveju – kas antras), tačiau matyti nežymi tendencija, kad ir su šiomis destruktiviomis šeimos santykių apraiškomis dukros susidurdavo kiek dažniau nei sūnūs.

¹ Paskaičiuota nuo skaičiaus respondentų, pateikusių atvirą atsakymą (papildžiusių atsakymo variantus savuoju).

² Vienas iš dešimties benamių yra našlaitis, vadinasi, irgi neturėjo palankių gyvenimo sąlygų vaikystėje.

³ Paskaičiuota nuo atsakiusių skaičiaus.

Labai skiriasi benamių, turinčių skirtingą išsilavinimą, vaikystės patirtis. Tyrimas patvirtino, kad tie, kuriems pavyko įgyti aukštesnį išsilavinimą, augo daug palankesnėje šeimos aplinkoje (žr. 2 lentelę). Galima teigti, kad du iš trijų benamių su aukštuoju arba nebaigtu aukštuoju išsilavinimu jautė tėvų meilę ir dėmesį, nepatyrė smurto savo atžvilgiu, neįjautė materialinių nepriteklių ir skurdo, jų tėvų šeimose nebuvo girtaujama. Nepaisant to, dalis tų, kurie savo santykius su tėvais apibūdino kaip blogus, beveik nesiskiria nuo atitinkamos respondentų dalies, kurių išsilavinimas yra žemesnis.

2 lentelė. Benamių vaikystės patirtis pagal išsilavinimą (dalis patyrusiųjų, proc.)

	Išsilavinimo grupės*		
	I	II	III
Nuolat jautė tėvų meilę ir dėmesį	40	55	74
Nuolat jautė gerus tėvų tarpusavio santykius	26	45	54
Patyrė tėvų smurtą savo atžvilgiu	39	29	26
Tėvai dažnai arba kartais girtavo	53	44	28
Dažnai arba kartais jautė materialinius nepriteklius, skurdą	63	41	30
Dažnai arba kartais santykiai su tėvais būdavo blogi	53	48	48

* I – žemesnis nei vidurinis išsilavinimas; II – vidurinis/spec. vidurinis išsilavinimas; III – aukštasis/nebaigtas aukštasis išsilavinimas.

Vienas iš dešimties (10 proc.) benamių dažnai, o vienas iš penkių (20 proc.) kartais bėgdavo iš tėvų namų, daugiau nei ketvirtadalis (28 proc.) dažnai ir daugiau nei trečdalis (37 proc.) kartais bėgdavo iš pamokų. Kuo žemesnis respondentų išsilavinimas, tuo daugiau jų dažnai arba kartais pabėgdavo iš tėvų namų ir mokyklos: šie rodikliai tarp asmenų su žemesniu nei vidurinis išsilavinimas yra atitinkamai 36 ir 59 proc., tarp turinčiųjų vidurinį/spec. vidurinį išsilavinimą – 28 ir 73 proc., tarp įgijusiųjų aukštąjį/nebaigtą aukštąjį išsilavinimą – 25 ir 52 proc.

Iš namų yra tekę pabėgti 33 proc. vyrų ir 20 proc. moterų, iš mokyklos – 71 proc. vyrų ir 48 proc. moterų. Berniukai pradėjo bėgti iš namų anksčiau nei mergaitės – ketvirtadalis (24 proc.) jų pirmą kartą pabėgo būdami keturių–devynerių metų, tuo tarpu tarp mergaičių tokių buvo 7 proc.¹

Nurodydami vieną svarbiausią priežastį, kodėl bėgo iš tėvų namų, respondentai dažniausiai nurodė nuotykių ieškojimą (28 proc.). Šis motyvas tarp vyrų benamių siekia 29 proc. ir yra net dešimčia procentinių punktų aukštesnis, lyginant su šeiminiėmis priežastimis (tėvų smurtas, nuolatinis tėvų girtavimas), kurių dalis tarp kitų atsakymų sudaro po 19 proc. Vyrų atsakymuose taip pat buvo pažymėtos tokios priežastys: tėvų griežtumas (13 proc.), nenoras atsilikti nuo draugų (7 proc.), skurdas namuose (3 proc.), kiti motyvai (11 proc.). Moterų dažniausiai nurodė šias priežastis: nuolatinį tėvų girtavimą (27 proc.), nuotykių ieškojimą (24 proc.), tėvų smurtą (20 proc.), skurdą namuose (14 proc.), nenorą atsilikti nuo draugų (10 proc.), kitus motyvus (4 proc.).

Tyrimo metu gauti duomenys apie be būsto likusių žmonių patirtį tėvų šeimoje, kai respondentai dar buvo vaikai, leidžia daryti išvadą, kad faktiškai jų kelias į dabartinę socialinės atskirties padėtį prasidėjo jau tėvų šeimoje. Daugumos benamių vaikystės patirties analizė rodo, kad retai kas santykius tėvų šeimoje galėjo apibūdinti kaip darnius.

Šeiminių santykių problemos yra ypač svarbus, netgi savotiško dvigubo veikimo veiksnys, lemiantis benamystės plitimą. Silpni šeiminių bendravimo, šeimos problemų sprendimo įgūdžiai tampa tiesiogine atsidūrimo gatvėje iš savo sukurtos šeimos priežastimi. Kita vertus, kaip rodo tyrimas, dažno benamio problemos prasidėjo dar gyvenant tėvų šeimoje, nes nebuvo socialinių ryšių kūrimo ir palaikymo teigiamų pavyzdžių, kuriuos būtų buvę galima priitaikyti savo sukurtoje šeimoje.

¹ Paskaičiuota nuo nurodžiusiųjų savo amžių pirmo pabėgimo iš tėvų namų metu (143 vyrai ir 30 moterų).

Benamiais tapusių asmenų socialiniai ryšiai su likusia visuomenės dalimi (su tais, kurie turi namus) yra itin riboti ir silpni – ryšiai su sutuoktiniais nutraukti visiškai, kas antras benamis palaiko ryšius su vaikais, tiek pat – su (buvusiais) draugais, su giminėmis – kas trečias, su buvusiais kaimynais ir bendradarbiais – kas penktas, ir tai atspindi jų perėjimą į visuomenės atstumtųjų kategoriją. Prisiimant visuomenės atstumtųjų vaidmenį ir tolstant nuo likusios visuomenės, stiprinamas solidarumas grupės viduje – branginami to paties likimo žmonių ryšiai. Net trys iš keturių benamių palaiko ryšius su kitais benamiais.

4. Ateities lūkesčiai

Nepaisant labai sunkių materialinių gyvenimo sąlygų, tarp benamių galima rasti daugiau „tvirtų“ optimistų nei pesimistų: beveik 40 proc. respondentų tikisi, kad jų padėtis artimiausiu metu pagerės, tuo tarpu priešingos nuomonės laikosi penkis kartus mažiau (8 proc.) apklaustųjų. Daugiau nei trečdalis (36 proc.) benamių nėra tikri dėl ateities, o šeštadalis (16 proc.) teigia, kad niekas nesikeis. Tikinčiųjų geresne ateitimi yra du kartus daugiau tarp jaunimo, lyginant su pagyvenusiais benamiais – atitinkamai 57 proc. ir 27 proc. (vidutinio amžiaus grupėje šis rodiklis yra 44 proc.). Didžiausia dalis optimistų (62 proc.) yra tarp jaunesnių nei 30 metų vyrų, pesimistų – tarp 50 metų ir vyresnių vyrų (11 proc.). Tarp vyresnio amžiaus benamių moterų vyrauja nuomonė, kad artimiausiu metu jų gyvenime niekas nesikeis (32 proc.), tuo tarpu jaunų moterų grupė išsiskiria didžiausia proporcija (59 proc.) neįsivaizduojančių (arba nenorinčių atskleisti) savo ateities lūkesčių.

Respondentų požiūris į ateitį glaudžiai susijęs su jų benamystės trukme – kuo ji mažesnė, tuo didesnė dalis optimistiškai žvelgiančiųjų į ateitį:

- tarp neturinčiųjų gyvenamojo būsto mažiau nei vienerius metus kas antras yra optimistas (56 proc.), pesimistų tik – 1 proc.;
- tarp neturinčiųjų gyvenamojo būsto nuo vienerių iki ketverių metų optimistų yra 43 proc., pesimistų – 10 proc.;
- tarp neturinčiųjų būsto nuo penkerių iki devynerių metų optimistų – 34 proc., pesimistų – 6 proc.
- tarp ilgalaikių benamių optimistų yra 35 proc., pesimistų – 10 proc.

Teigiamas požiūris į ateitį taip pat būdingesnis benamiams, įgijusiems aukštesnį išsilavinimą (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Benamių požiūris į ateitį pagal išsilavinimą (proc.)

	Išsimokslinimo grupės*		
	I	II	III
Iš viso:	100	100	100
Mano, kad jų padėtis artimiausiu metu pagerės	33	42	48
Mano, kad niekas nesikeis	21	13	22
Mano, kad jų padėtis artimiausiu metu pablogės	11	7	4
Nežino, nėra tikras	35	38	26

*I – žemesnis nei vidurinis išsilavinimas; II – vidurinis/spec. vidurinis išsilavinimas; III – aukštasis/nebaigtas aukštasis išsilavinimas.

Daugiau nei pusė (59 proc.) respondentų savo gyvenimo padėties pagerėjimą sieja su darbo gavimu, daugiau nei trečdalis tikisi socialinės paramos (6 proc. nurodė, kad jiems galės padėti jų vaikai, kiti šeimos nariai, 10 proc. laukia gerų žmonių ir bažnyčios pagalbos, 23 proc. orientuojasi į valstybės institucijų paramą), kiek daugiau nei penktadalis planuoja susirasti pastogę – įsigyti būstą (13 proc.) arba apsigyventi pas artimuosius (9 proc.)¹.

¹ Atsakymų suma viršija 100 proc., nes respondentai galėjo nurodyti vieną arba du atsakymo variantus.

Nesitikintieji, kad situacija pagerės artimiausioje ateityje, nurodė šią tokios nuostatos motyvaciją: blogėja sveikata (40 proc.), neturės jokių pajamų (29 proc.), neturės kur gyventi (24,5 proc.), menkės socialinė parama („Žmonės vis mažiau linkę padėti neturtingiems“) – 18 procentų¹.

Apibendrinant benamių požiūrio į ateitį tyrimo rezultatus, pravartu atskirti dvi pagrindines benamių grupes: motyvuotieji keisti savo statusą ir praradusieji motyvaciją. Dalis benamių labiau motyvuoti „įveikti“ benamystę ir integruotis į visuomenę (įsidarbinti, bandydami susirasti nuolatinį gyvenamąjį būstą ir pan.), jiems padėti sąlygiškai lengviau. Tačiau nemaža dalis benamių (daugiau nei trečdalis) nebesitiki pakeisti savo statuso, jie tik norėtų gauti tam tikras socialines paslaugas. Socialinis darbas su šios grupės benamiais yra kur kas sudėtingesnis ir reikalauja praktiškai dvigubų pastangų – ne tik teikti paramą, palaukiančią benamio egzistenciją, bet dar ir įtikinti mėginti keisti savo statusą.

Išvados

- Benamių subjektyvus sveikatos būklės vertinimas yra kiek žemesnis nei statistinio šalies gyventojo (atitinkamai vyrų 3,0 ir 3,3, moterų 2,7 ir 3,0 balai). Kas penktam benamiui nušalyta invalidumo grupė. Sveikatos priežiūros paslaugomis jie aprūpinti nepakankamai (trečdalis benamių, kuriems reikėjo medikų pagalbos, gydėsi patys arba prašė pagalbos pažįstamų), tačiau šis klausimas reikalauja išsamesnių tyrimų.

- Daugelis benamių faktiškai yra asmenys su specifiniais poreikiais: 4/5 vyrų ir 2/3 moterų benamių yra priklausomi nuo nikotino – nuolat rūko, beveik pusė vyrų ir ketvirtis moterų benamių yra priklausomi nuo alkoholio, dalis jų nevengia ir alkoholio pakaitalų, o kai kurie (4 proc. benamių vyrų ir 2 proc. moterų) yra priklausomi nuo narkotikų. Taigi daugelio šalies nakvynės namų reikalavimas negirtauti užveria duris šios grupės benamiams. Būtina galvoti apie įstaigas, skirtas benamiams, turintiems piktnaudžiavimo svaigalais problemų, kuriose buvimo trukmė būtų pakankamai ilga, kad asmuo galėtų spręsti ir savo priklausomybės problemas. Tik tokiu atveju padidėja jų galimybės grįžti į „normalią“ bendruomenę.

- Daugumos benamių ryšiai su kitų sluoksnių atstovais silpnėja – vyksta socialinio susvetimėjimo procesas. Glaudžiausiai ryšiai palaikomi tik su kitais socialiai atskirtaisiais. Ryšiai su sutuoktiniais nutraukiami visiškai, kas antras benamis palaiko ryšius su vaikais, tiek pat jų – su (buvusiais) draugais, su giminėmis – kas trečias, su buvusiais kaimynais ir bendradarbiais – kas penktas.

- Tyrimas leidžia tvirtinti, kad didelę, netgi galima būtų sakyti dvigubą įtaką benamystės plitimui turi šeiminių santykių problemos. Kaip rodo gauti rezultatai, dažno benamio problemos prasidėjo dar gyvenant tėvų šeimoje, nes jis neturėjo teigiamų socialinių ryšių kūrimo ir palaikymo pavyzdžių (kas antroje šeimoje buvo dažnai arba kartais girtaujama; trečdalis benamių, būdami vaikais, dažnai arba kartais patirdavo tėvų smurtą; ketvirtadalis jų dažnai jautė materialinius nepriteklius ir skurdą; kas antro benamio, kai jis dar gyveno tėvų/globėjų šeimoje, santykiai su tėvais/globėjais (dažnai arba kartais) būdavo blogi). Vėliau šeimos problemų sprendimo įgūdžių stoka tampa tiesiogine atsidūrimo gatvėje iš savo sukurtos šeimos priežastimi (daugiau nei trečdalis moterų ir vyrų tampa benamiais būtent taip).

- Teikiant socialinę paramą benamiams, svarbu atsižvelgti į tai, kad dalis benamių yra labiau motyvuoti „įveikti“ benamystę ir integruotis į visuomenę (įsidarbinti, bandydami susirasti nuolatinį gyvenamąjį būstą ir pan.), jiems padėti sąlygiškai lengviau, tačiau nemažai benamių nebesitiki pakeisti savo statuso, jie tik norėtų gauti tam tikras socialines paslaugas. Šiai grupei (ją sudaro daugiau nei trečdalis tirtų benamių), nors ir atrodytų, kad jie to nenuspelno, visuomenės „dėmesio ir meilės reikėtų dvigubai daugiau“.

¹ Atsakymų suma viršija 100 proc., nes respondentai galėjo nurodyti vieną arba du atsakymo variantus.

LITERATŪRA

1. **Branshaw J., Gordon D., Levitas R., Middleton S., Pantazis C., Payne S., Townsend P.** Perceptions of Poverty and Social Exclusion. Report on Preparatory Research. – University of Bristol: Townsend Centre for International poverty Research, September 1998. <http://www.bris.ac.uk/poverty/pse/technic.htm>
2. **Burchard T., Le Grand J., Piachaud D.** Social Exclusion in Britain 1991-1995. – Social policy & Administration. September 1999. Vol. 33. Issue 3.
3. **Fitzpatrick S., Kemp P., Klinker S.** Single Homelessness: An Overview of Research in Britain. – Bristol: Policy Press, 2000.
4. **Homeless.org** – Grassroots.org a501c3project. <http://www.homeless.org> 2004 03 20.
5. **Jurgelėnas A.** Kai kurie sveikatos kokybės aspektai Sveikuolių mokyklose ir sanatorijos–reabilitacijos įstaigose. Sociologinio tyrimo ataskaita. Lietuvos gydytojų sąjungos Sveikatos sisteminių tyrimų grupė. – Vilnius, 1994. <http://www.sveikuoliai.lt/aspektai.htm> 2004 03 31.
6. **Kanopienė V., Mikulionienė S.** Lietuvos benamiai: gyvenimo sąlygos // Socialinis darbas: mokslo darbai, 2004. Nr. 5.
7. **Understanding Social Exclusion.** CASEbrief 23, June 2002. <http://sticerd.lse.ac.uk/case/publications/casebriefs.asp> 2003 03 15
8. **Žmogaus socialinė raida / Rimkutė J.** (vyr. red.) – Vilnius: Homo Liber, 2001.

HOMELESS PEOPLE IN LITHUANIA: BEHAVIOUR AND ATTITUDES

Assoc. Prof. Dr. Vida Kanopienė

Law University of Lithuania

Dr. Sarmitė Mikulionienė

Law University of Lithuania

Summary

There is a growing recognition that homelessness is experienced as a process rather than simply as a „situation“ or a consequence of certain circumstances. During their „career“ the homeless people live in shelters, hostels, sleep rough, share lodging with their friends or relatives - they have different experiences as their incomes, living places, social relations change. Homelessness impacts on many aspects of people's life. In order to gain more knowledge about this phenomenon it is important to identify the life events which cause positive or negative changes. The mode of life of homeless, their attitudes towards present situation and the future prospects should be an area of particular concern.

Various aspects of behaviour of homeless (health, alcohol-related issues, social relations) are discussed in the article, basing on the results of sociological survey of homeless people, conducted in 2003. The data on the attitudes towards future prospects are analysed, focusing on their willingness and motives to combat present situation of social exclusion.

Keywords: Homelessness, Personal Evaluation of Health, Bad Habits, Social Relations, Future Expectations.